

Володимир Половець

ПОЛОВЦІ: ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ

У статті розглядається етнічна історія половців у їх часовому і просторовому русі. Простежується утворення племен і союзів племен, їхнє розселення у певних регіонах, співвідношення між соціальними верствами та умовами існування. Основна увага зосереджена на становленні етносів різного таксономічного рівня: вивченні й опису трансформації племен та їхніх союзів, розселенню у межах етнічної території, родовому укладу, історії боротьби за своє існування.

Ключові слова: Китай, Алтай, Казахстан, етнос, кипчаки, половці, комани, куни, монголи.

У науковій літературі, присвяченій дослідженню етногенетичних проблем кипчаків (половців і куманів), з самого початку вивчення даної проблеми традиційно склалася думка про їхню тотожність кимакам – етносу, відомому з арабо-персомовних джерел IX–XI ст. Вітчизняні й зарубіжні історики вважали, що кимаки і кипчаки були одним і тим же етносом, лише останні – його західна гілка. Однак у сучасній історіографії наголошується на проблемності тотожності кипчаків та кимаків і підкреслюється, що кипчаки першими поселилися на зайнятій території (1).

Згадки про кипчаків в усіх писемних джерелах безпосередньо відносяться до VIII–XI ст., коли вони з'явилися в степах Казахстану, що викликало у дослідників немало запитань і змушувало їх шукати більш ранні джерела (1, с. 153). Першим звернувся до китайських джерел академік О. М. Бернштам. На його думку, в «Исторических заметках Сыма Цяня» («Шинцзи»), що відносяться до III–II ст. до н.е., згадується держава Цзюйше (Цюйше) та етнос «кийчак», що перекладено було автором як «кипчак». Гіпотеза академіка одержала на певний час широке розповсюдження в наукових колах (2). Згодом, коли до перекладу джерел були залучені філологи (синологи), з'ясувалося, що даний етнонім перекладається як «сир» чи «сеяньто». Отже, одними з предків кипчаків були сеяньто, які входили до складу багаточисленних телеських племен (1, с. 156).

У середині I тис. н.е. телеські племена були втягнуті у сферу етнополітичних відносин тюркських і телеських каганатів. Це стало причиною визначення етнічних трансформацій одних племен і локальної розмежованості інших. До них відносилося і плем'я сеяньто. Так повідомляється в китайських хроніках IV ст. періоду династій Суй і Тай. Ці номади кочували від Алтаю до Великої Китайської стіни, а після падіння Першого Тюркського каганату в 630 р. змагалися з уйгурськими племенами за гегемонію в степах. У 646 р. племена сирів, нарощуючи свою могутність, утворили власний каганат. Згодом сирі влилися до складу Другого Тюркського каганату (681–745 рр.), в якому становили другий за чисельністю в племінній ієрархії етнос після тюрків-ашинів. Повстання 744 р. токуз-огузів та уйгурів, яких підтримував Китайський двір, завдало поразки каганату (3). Сирі змушені були відкочувати на Північний Алтай і в записі Елетмиш Бильче-кагана під 760 р. згадуються як «кибчак», що стало їхнім етнонімом «кипчак» (4, с. 512).

Зазначимо, що згадка назви «кипчак» відноситься до VIII ст. Цей етнонім вживається в надпису, вибитому на кам'яному стовпу і відомому в науковій літературі як «Селенгінський камінь» (4, с. 241). Про цей камінь стало відомо в 1909 р., коли,

---

© Половець Володимир Михайлович – доктор історичних наук (м. Чернігів).

мандруючи по Монголії, Г. І. Рамстедт виявив північніше р. Селенги, в котловані Могон Шине Усу, стелу з рунічним (раннетюркським) текстом, яка одержала назву «Селенгінський камінь». У тексті, вибитому на камені, зазначається: «коли тюрки-кипчаки панували над нами п'ятдесят років...» – що й стало самою ранньою згадкою про кипчаків, засвідчивши їхній азійський період історії (5).

Порівнюючи між собою тексти «Селенгінського каменю», Кошоцайдамаських пам'ятників (надписи на честь Кюль-Тегіна і Більче-кагана) з надписами радника і родича перших трьох тюркських каганів Тоньюкука, розповідаючих про події 687–724 рр., С. Кляшторний прийшов до висновку, що етноніму «кипчак» відповідає етнонім «сир», причому перший вживається в уйгурських, а другий – в тюркських пам'ятках (4, с. 153-155).

У 50-60-х рр. XX ст. вченими було доведено, що племінний союз, названий в тюркських джерелах «сир», відповідає «сеяньто» в китайських джерелах (4, с. 156). Так, у степовій частині Центральної Азії утворився новий каганат, який очолили сеяньто. На думку С. Ахінжанова, сеяньто певний час «являли грізну силу для Китайської імперії та оточуючих племен і народів» (6, с. 50). Імператор танської династії Тайцзун був глибоко занепокоєний становищем, яке склалося на північних кордонах Китаю, і використав усі засоби для знищення Сеяньтського каганату. Втягнуті у війну з імперією, сеяньто зазнали поразки, після чого відступили на північ за пустиню Гобі і розпочали переговори з танською владою про укладення миру. На цьому згадки про сеяньто в китайських джерелах, як стверджують дослідники, перериваються (7, с. 266).

Однак в тюркських й уйгурських джерелах відомості про сеяньто збереглися. Там вони згадуються під іменем сирів і кипчаків (5). Залишки сеяньто-сирів прийняли назву кипчаків, щоб урятуватися від помсти пожадливих духів, якими вони вважали вовків – прародичів племені уйгурів (6, с. 54). Після розгрому уйгурами Сеяньтського каганату, на чолі якого стояли сири і кипчаки, які змушені були відкочувати на захід, у верхів'я Іртиша і східноказахстанські степи. Пізніше там вони знайшли собі нових союзників – кимаків.

Отже, розселившись у степах Східного й Центрального Казахстану, кипчаки зустрілися з місцевими етносами, до яких належали печеніги, йемеки, киргизи, огузи, чигіли, тюргеши-азгіши та ін. (6, с. 61). Як велика етнополітична група кипчаки залишили помітний слід в матеріальній культурі регіону, у першу чергу в обрядах поховання. Вони характеризуються лівостороннім по відношенню до людини розміщенням коня і односпрямованою з ним орієнтацією на схід або північний схід. Археологічні розкопки свідчать, що у Східно-Казахстанському Приіртишші кипчаки з'явилися не раніше VIII ст. Подібний специфічний археологічний комплекс знайшов своє продовження в половецьких похованнях з конем в південно-українських степах XI–XIII ст., де сучасні дослідники відрізняють їх від інших східноєвропейських кочівницьких комплексів (6, с. 69-71).

Прийшовши в степи Східного і Центрального Казахстану, кипчаки відкрили нову сторінку своєї історії. Під проводом панівної верхівки кимацького суспільства ці племенні об'єднання створили сильне державне утворення – Кимацький каганат, який відіграв важливу роль в етнополітичній історії народів Західного Сибіру, Казахстану, Середньої Азії IX–XI ст. Як це відбувалося?

Кипчаки опинилися в Приіртишші, а потім і в степах Східного і Центрального Казахстану в середині VII ст. Вони частково змішалися з близько-родинними йемерами, а почасті змусили їх піти вниз по течії цієї ріки та зайняти північну частину степів Казахстану. Друга хвиля кипчаків прийшла на Іртиш тільки через століття, після розгрому уйгурами II Тюркського каганату (744 р.). Нові пришельці потіснили своїх сородичів у степи. У VIII ст. частина кипчаків уже кочувала в степах Центрального Казахстану, що відомо з арабського збірника «Худу ал-Алам»: «південні кордони кипчаків межують з печенігами, а всі інші кордони з північними землями, де ніхто не живе...» (8, с. 107). Тут же про кочування печенігів у VIII ст. дізнаємося з Тибетського перекладу звітів уйгурських послів.

Як стверджував П. Голубовський, глибокий знаток племінних родів і походження

кочівників, «у масі народів, які рухалися в середні віки з Азії в Європу при великому їхньому переселенні, останніми були печеніги, торки, половці. Зайнявши простір від ріки Урал до Дунаю, вони зустрічаються з різними державами, то своїми набігами, то як посередники в торгівлі з різними східними країнами, то як воєнна сила, завжди готова до послуг того, хто більше дасть, змушують звертати на себе увагу, і їх імена з'являються в літописах руських, поляків, угорців, греків, арабів, чутки про них поширюються в усій Західній Європі» (9, с. 33).

Вихідці із татаро-монгольського етносу, до яких належали кипчаки, кимаки та їхні супутники, стали наслідком об'єднання політично близьких за походженням, мовою, культурою і способом життя народів, що в X і першій половині XI ст. розселилися на обширній території Казахстану. На той час у казахстанських степах мешкали ще два народи – печеніги та огузи, які постійно воювали між собою. Огузи, під натиском кипчаків, покинули степ – одна частина їх пішла на Русь, а інша – в Херосин. Після цього відбулися події, внаслідок яких великий тюркський етнос на території Казахстану розділювався на західний і східний, сусідами якого стали на сході – Киргизький каганат, на півдні – караханіди, на південному Заході – Хорезм, на півночі – ліси, зовсім непотрібні кочівникам. Залишався лише один шлях – на захід, у південно-руські степи. Саме туди й вирушила, як відомо, велика західна тюркська група нomanів на чолі з кипчаками. З другої половини XI ст. там вони встановили свою гегемонію на території від Волги до Дону – «Дешт-і-Кипчак».

Вторгненню кипчаків у південно-українські степи передувала важлива подія, що відбулася на території сучасного Казахстану, в Семиріччі й Західному Сибіру. У 30-40-х рр. X ст. на широкому степовому просторі від Обі та Іртиша до Аралу і Каспію відбулося велике переселення номадів. У сучасній історіографії закріпилася думка, що дана міграційна хвиля стала наслідком утворення на території Північного Китаю держави Ляо, утвореної племенами монгололомовних киданей на початку X ст. Територіальна експансія цієї держави на захід викликала великі етнополітичні зміни в центрально-азійському регіоні, внаслідок чого і розпочався рух різних народностей, що охопив великі простори євразійських степів від Монголії до Візантії та Угорщини.

Згідно з існуючою в науці думкою кипчаки розпочали рухатися на Захід тому, що на їхні землі, спочатку в Казахстані, а потім і в Середній Азії, і далі в степи Східної Європи вторглися куни і каї. Разом з тим окремі вчені, в тому числі й С. Ахінжанов, вважають, що картина цього ланцюга міграції була багато складніша (6, с. 179). Як він зазначає, принаймні, шість номадів брали участь у міграції – каї, куни, шари, туркмени, газі і печеніги. Побоюючись «китайського хана», вони залишали місця проживання і шукали собі нового заселення.

Після розгрому киргизами Уйгурського каганату (840 р.) значна частина племен пішла на захід в район Кучі, Тирима і Ганьсуйського коридору, туди, де проходили головні торгові шляхи із Середньої імперії у Східний Туркестан, заснувавши свої незалежні князівства. На північ від Піднебесної в X – на початку XI ст. також відбувалося бурхливе становлення незалежних державних об'єднань киданів і тангутів. Нагромадивши певні сили, ці молоді державні об'єднання почали розширяти свої території на захід. Одним із чинників, який підштовхнув їх до нових походів, було бажання заволодіти родючими степами в Приалашанні і Принуньшанні, а також мета – взяти під контроль Гансуйський коридор, по якому проходив важливий караванний шлях зі Сходу на Захід (10, с. 72).

Стимулятором для нових походів сельджукських племен став брак пасовищ, створений у результаті переміщення номадів після утворення киданьської держави Ляо та держави Караханідів. На думку С. Агаджанова, експансіоністська політика Тангутської держави також певною мірою стала причиною міграції номадів у 30-х – 40-х рр. XI ст. (3, с. 68).

Окремої уваги заслуговує народність шари (сари), навколо якої в історіографії не склалося єдиної думки. Частина дослідників (І. Маркварт, В. Баргольд, С. Агаджанов) писали, що ці племена мешкали на схід від туркмен і займали спочатку територію Чудської долини, а в першій третині XI ст. – Семиріччя. Виходячи з цього, вважалося,

що кочували шари в районі Алакульської впадини (11, с. 195). Друга група істориків на чолі з С. Ахінжановим шари вважали кипчаками, які займали степи Центрального Казахстану. Центром їхніх земель дослідник вважав басейн ріки Сарису та регіон північно-східний від Аральського моря. На його думку, до цієї території належить також додати гірські долини Хребта Каратау і басейн рік Талас і Чу, де в районі Баласагуна зимували кочівники, частина з яких, не захотівши прийняти в 1043 р. іслам, пішла на захід (6, с. 186).

Як зазначає в своїй монографії С. Агаджанов, в кінці першої половини XI ст. в Семиріччя посунула з Тибета «незчисленна кількість тюрків», які зіткнулися тут з правителем Баласачуна Арелом – ханом Караханідом. Вважається, що це переселення було викликано навалом «з гір між Тибетом і Хотаном» в Кашгар 700 тисяч номадів (3, с. 68). Наслідки напливу кочових племен в Джунгарію і Семиріччя в 1046 р. незабаром позначилися на етнополітичній ситуації в степах Казахстану і Середньої Азії. Частина карлуків, яких деякі середньовікові автори називали туркменами, відкочувала в пониззя Сирдар'ї, що на думку С. Агаджанова, не тільки вплинуло на історичну долю приаральських огузів, але й позначилося на сельджукських завоюваннях XI ст. (3, с. 69).

З'явившись ще в 30-х рр. на кордоні з Хорезмом, кипчаки настільки зміцніли, що мусульманські владки почали, по можливості, привертати їх до ісламу та влаштувати, з метою використання у своїх політичних цілях, з ними династичні шлюби. Так, Хусайні у своїх творах згадує, що, захопивши в 1043 р. Хорезм, сельджукський правитель уклав про це з кипчаками відповідний договір (12, с. 43). Проникнення частини огузів у Середню Азію, а іншої – в південноукраїнські степи було наслідком посилення тиску на них з боку кипчаків, які в 40-х – 60-х рр. XI ст. стали домінуючою силою в Приураллі та Західному Казахстані. Вони порушили регулярні торговельні зв'язки Хорезма і Мавераннаху з Нижнім Поволжям і Східною Європою. У листі сельджукського султана своєму везіру мова йде про те, що «туркмени перемішалися з невірними (куффар) й стали грабувати купців. Це відбувалося біля моря (Каспійського) та кипчаків» (12, с. 192).

Однак влада сельджуків над кипчаками й огузами Північно-Східного Прикаспія та Приуралля виявилася недовговічною. Уже в кінці XI ст. проявилися перші ознаки розвалу їхньої єдиної держави. Набравши сили, степові кочівники скористалися послабленням держави Сельджуків, яка на той час уже розпадалася. Могутність тюркомовних номадів виросла до такого рівня, що вони наважувалися здійснювати набіги на Хорезм та інші області Середньої Азії. У них, крім кипчаків, брали участь кангли, огузи й уйгури, що мешкали поряд. Разом з кипчаками вони на території степів Поволжя, Казахстану й Середньої Азії згодом утворили кипчакський союз племен.

Утім, у середині 90-х рр. XI ст. це об'єднання було ще доволі нестійким. Окремі його орди, найняті протиборствующими сторонами, брали участь у битві за престол хорезмшахів. Племінний союз казахстанських кипчаків остаточно оформився лише в кінці 20-х рр. XII ст., коли тут з'явилося монгольське плем'я байаутів, які раніше мешкали в степах Північно-Східної Монголії, і пішло звідти внаслідок чжурчженьської агресії, що знищила в 1125 р. Киданську імперію Ляо. Байаути очолили кипчаків, дали їм панівну династію, а самі розвіялися в місцевому тюркомовному середовищі (6, с. 138). Нові події на початку 40-х рр. в Семиріччі і Джунгарії привели до чергового переміщення племен у степах Казахстану, Середньої Азії і Східної Європи.

Далі події в етнічній історії половців розвивалися наступним чином. Під тиском карлуків-туркмен огузи почали відкочовувати в двох напрямках – на південний захід, де поповняли ряди сельджуків, і на захід, витісняючи печенігів до кордонів спочатку Київської Русі, а потім Візантії та Угорщини. За огузами на захід пішла і частина кипчаків, які перейшли Волгу і зайняли широкі простори південноукраїнських степів. З 1055 р. кипчаки там стали відомі під іменем половців і про яких ми писали у своїх попередніх публікаціях на сторінках «Сіверянського літопису».

Що ж відбулося з кипчаками, які залишилися в степах Поволжя, Казахстану і Середньої Азії? Кипчаки разом з огузами, каналами та іншими тюркомовними

племеними брали активну участь в боротьбі за престол хорезмшахів. Сельджукіди залучали їх до себе на службу і навіть укладали династичні шлюби. Одночасно на території Казахстану в 30-ті роки XII ст. відбувався процес формування кипчакського союзу. Поступово обживаючись в центральноказахстанських степах і розширюючи свої межі на захід до Волги і на південь до середньої течії Сирдар'ї, кипчаки на початок II тисячоліття нашої ери безпосередньо вийшли на контакт з державними утвореннями Середньої Азії, в тому числі з Хорезмом (13, с. 181).

В історіографії початок вивченню різних аспектів історії кипчаків на території Казахстану поклав відомий сходознавець В. Бартольд у своїй праці «История турско-монгольских народов» (14, с. 209). На основі вивчення широкого кола джерел він прийшов до висновку, що кипчаки стали основним ядром утворення казахської народності. Вони, на його думку, займали степи Казахстану на північ і на північний захід від Сирдар'ї, але на початку монгольської навали ці племена ще не становили єдиного політичного цілого. Під час пересування по широких казахстанських просторах вони перебували під владою сильних кипчакських династій окремих ханів, але єдиного хана всіх кипчаків, зазначає вчений, ніколи не було. В. Бартольду належить також пріоритет у перекладі з персидської мови поняття «Решт-і-Кипчак» (Половецьке поле) – великого пояса Євразійських степів від Алтайських гір на сході до Карпатських схилів на заході, отримавшого назву по імені свого основного народу.

У подальшому так стали йменуватися степові простори від Іртиша до Волги на північ від озера Балхаш і Сирдар'ї. Отже, в орбіту цього терміну попадає і Центральний Казахстан. Значну увагу висвітленню історії кипчакських племен, їхній ролі в етногенезі казахського народу приділив академік А. Маргулан, який, опираючись на археологічні матеріали, дійшов до висновку, що для кипчаків були характерні не тільки кочовий уклад, але й багатогалузеве господарство. Як керівник Центрально-Казахстанською археологічною експедицією він переконався, що кипчаки на території Казахстану займалися тваринництвом, землеробством, видобуванням і виплавленням руди та ремеслами. Важливу роль на той час в економіці етносу відігравала торгівля, особливо табунами коней з Індією, Афганістаном та Іраном (15).

Щодо тваринництва, то кипчаки Казахстану розводили в основному овець, верблюдів, коней і в незначній кількості велику рогату худобу, бо вона була менше пристосована до умов цілорічного випасу. Провідне місце займали вівці, які давали м'ясо і молоко, шкіру і шерсть для одягу і взуття, з їх сала виготовляли мило. Велику роль у житті кипчаків відігравали коні. Вони служили як транспортний засіб, давали шкіру для одягу, гриву для виробництва мотузок, а м'ясо і молоко (кумис) були кращою їжею і напоєм. Степові коні були невисокі, рідко красивої породи, відзначалися витривалістю, легко переносили суворі умови цілорічного випасу на підніжному кормі. Великого значення кипчаки надавали верблюдам, особливо цінувалися двогорбі, пристосовані до суворого клімату. Їх використовували при перевезеннях вантажів, будинків-кибиток, поставлених на колесах, тощо. Крім того, верблюжу вовну використовували для виготовлення одягу і килимів, а напій з молока (шубат) цінувався нарівні з кумисом.

Займалися кипчаки в Казахстані і Середній Азії також землеробством, мисливством і риболовством. Разом з тим вважалося, що добровільно займатися цією справою вони не хотіли. Це відбувалося лише тоді, коли кочівник утрачав можливість вести традиційний спосіб життя – хвороба, втрата майна, фізична неміч тощо змушували його перейти до осілості й займатися вирощуванням проса – основної культури номадів. Одночасно між кочівниками і осілими існувала торгівля – землероби поставляли свої продукти в обмін на м'ясо, шкіру, вовну, молоко, кумис та шубат. Кочівник, який утрачав коня, міг ще зайнятися мисливством або рибалкою, але серед номадів така справа вважалася непрестижним заняттям у степу. Як правило, серед номадів Казахстану ремісництво було розвинене слабко, за винятком професійних майстрів з окремих видів ремесел (виготовлення луків, стріл, списів тощо), а також рудокопів, ковалів та фахівців з виготовлення статуй (16, с. 9).

Відносно етнічної історії кипчаків Середньої Азії і Західного Сибіру, то її ґрунтов-

но досліджували вчені-медієвісти К. Шаніязов та Д. Савінов. Етнічній історії кипчаків як одного з основних компонентів в утворенні узбецького етносу присвятив свою працю К. Шаніязов «До етнічної історії узбецького народу». Праця побудована на історико-етнографічному матеріалі, у ній подана загальна картина історії кипчаків, починаючи з перших повідомлень про їхню появу на історичній арені і до подій після монгольського часу, коли кипчакські племена, втрачаючи свої етнічні ознаки, змішувалися з місцевим землеробським населенням, утворюючи узбецький етнос (17).

Етнічну історію кипчаків у Південному і Західному Сибіру на основі писемних та археологічних джерел тривалий час досліджував Д. Савінов. Він вважає, що південні райони Західного Сибіру були однією з основних областей кипчакського етногенезу на всіх етапах його розвитку. При цьому він наголошує, що в різний історичний час під етнонімом «кипчак», у різних географічних областях діяли різні родоплемінні групи, які входили до складу великого середньовікового об'єднання номадів. На основі свого дослідження вчений визначив чотири послідовних етапи етнічної історії і їхньої культури на півдні Західного Сибіру: по-перше, період утворення кипчакського етносу – до середини VIII ст.; по-друге, період входження кипчаків у державне об'єднання кимаків – IX-X ст.; по-третє, період оформлення кипчакської етнокультурної спільноти на широкій території степу – XI-XII ст.; по-четверте, період входження кипчаків до складу монгольської держави – XIII-XIV ст. (18, с. 72).

Монголо-татарська навала з початку XIII ст. внесла значні зміни в подальший розвиток номадів Західного Сибіру, Казахстану та Середньої Азії. Взаємодія народностей і племен в етнічно складному населенні нових державних утворень вимагала й відповідно нових взаємовідносин між ними. У відношенні підкорених кочових племен була застосована система «унаган богол», як особлива форма залежності – підкорені племена ставали «унаган боголами» монгольських ханів, їхніх племен і родів, а тому включалися в родо-племінну структуру переможців, приймаючи їхній етнонім, але зберігаючи свій як назву підрозділу переможця. Так формувалися етнічні групи з монгольськими етнонімами, а в своїй родоплемінній структурі цілком тюркського найменування. «Тисячі і тьми у монголів формувалися по племінному принципу. Поскілки тисячі і тьми називалися по тисячникам і темникам, то звідси і ведуть своє походження монгольські назви тюркських родів» (19, с. 36).

Значну роль в етнічних процесах відіграла улусна система: населення утвореного улусу формувалося з частин самих етнічно різних племен, унаслідок чого окремі групи одного племені опинялися в складі різних улусів, різних географічних районів тієї ж Золотої Орди, після розпаду якої – вони були в різних державах, а в результаті – в складі різних народів.

Аналізуючи етнічні процеси серед кипчаків у цей період, відомий учений арабіст С. Кляшторний писав так: «У давнину ця держава була країною кипчаків, а коли нею заволоділи татари, то кипчаки стали її підданими. Потім татари змішалися і поріднилися з кипчаками, і земля одержала верх над природними і расовими якостями татар, і всі вони стали дійсно кипчаками» (20, с. 82). Зазначений процес асиміляції був характерним лише для кочових племен. Що ж стосується підкорених монголами країн з осілим населенням, то в них етнічні процеси проходили по-різному: відбувалася етнічна консолідація чи тюркизація далеко не тюркського населення.

На подальший етнічний розвиток кипчаків та інших тюркських племен в Західному Сибіру, Середній Азії та Казахстані вплинуло утворення в 1242 р. Золотої Орди. Та вже з XV ст. в колісць могутній монгольській державі розпочався «парад» суверенітетів: у 1428 р. виділився Узбецький улус, в 1436 р. – відокремилася Кримське ханство, у 1438 р. – Казанське, у 1470 р. – Казахське, а в 1481 р. – Тюменське ханства. У 1502 р. колишні улуси розвалили Золоту Орду (16, с. 37). Населення нових державних утворень продовжували називати «татарами». У першу чергу відпали улуси з осілим населенням, утворивши міцні державні об'єднання. Що ж стосується улусів з кочовими племенами, то тут процес утворення державних об'єднань був набагато складнішим, бо пов'язаний він з кочовими племенами, і тут важливу роль відігравали сила волі і організаторські здібності ханів, які очолювали племена. Так

було з кочовими племенами Казахстану, Узбекистану, Едигеї, Ногайської Орди та ін.

Отже, до монгольської навали на Дешт-і-Кипчак і причорноморські степи етноніми «кипчак» і «половці» (кумани, куни) були узагальненою назвою всіх кочових племен Великого степу. Покорені монголами, кипчаки знову повернули свій етнонім, але вже як назву племені. Назва «Дешт-і-Кипчак» збереглася як історико-географічне поняття у мусульманських джерелах до 1613 р., після чого була витіснена назвою – державним утворенням Казахстан (16, с. 38).

Окрім Казахстану та південноукраїнських земель, вихідці із Дешт-і-Кипчака, до яких належали кипчаки (половці) та кумани, розселилися по інших регіонах. Як кочові племена вони стали етнічною основою у формуванні сучасних тюркських народів – киргизів, узбеків, татар, башкир, ногайців, каракалпаків, карачаївців та балкарців. Зберігаючи етнічні особливості своїх предків, ці народи, як правило, залишалися тюркськими по мові, культурі, звичаях, релігії та історичній пам'яті.

Як зазначає відомий дослідник кочових народів Росії Ю. Євстигнєєв, згідно з переписом 1913 р. в Казахстані проживало 169 тисяч осіб, які назвали себе кипчаками, в Киргизії їх було 144 тисячі, в Узбекистані – 128 тисяч, в Башкирії – 34 тисячі, Каракалпакії – 84 тисячі (16, с. 40). На час перепису кипчаки сповідували іслам сунітського толку з елементами доісламських вірувань, характерних для кочових племен.

Мовою для них стали кипчакські діалекти казахської, узбецької, киргизької та інших регіональних мов, в основі яких була тюркська. В усну народну творчість зазначених етносів широко увійшов героїчний епос, особливо легенди про Корланди-батыра, вихідця із кара-кипчаків, та інших представників національного фольклору.

Таким чином, дослідження етнічної історії половців (по давньоруських літописах) чи кипчаків (по мусульманських джерелах), чи команів, плавців і палочів (по західноєвропейських хроніках), чи кинчів, сирів, хардинів (по працях арабських і персидських середньовікових літописців) – усіх цих різноманітних етнічних найменувань, які на дивну рідкість надавалися вченими різних країн одному й тому ж народу, має важливе значення. Складається враження, що означені багатойменні племена, як тільки виникли на початку II тисячоліття н. е., так і стали об'єктом уваги істориків, географів, лінгвістів та мандрівників. Детальна інформація про них поширювалася на різних мовах світу.

Початок поклали китайські хроніки, в яких повідомлялося, що племена сеяньто кочували в степах від Алтаю до Великої Китайської стіни. Арабські літописці відносять згадку про кипчакські племена до VII ст. Тюркські та уйгурські джерела, зберігаючи відомості про сеяньто, разом з тим називають їх «сири» і «кибчаки». Після розгрому уйгурами Сеяньтського каганату на чолі з кипчаками, останні змушені були перекочувати в степи Східного й Центрального Казахстану, де, змішавшись з племенами киргизів, тюркешів-азгішів та огузів, залишили помітний слід в матеріальній культурі Казахстану та народів Середньої Азії.

Вихідці з татаро-монгольського етносу, до яких належали і кипчаки, кимаки та їхнього супутники, стали наслідком об'єднаних політично, близьких за походженням, мовою і культурою номадів, що в X – на початку XI ст. розселилися на казахській землі. Згодом, внаслідок великого їх переселення, західна гілка кипчаків (половців) переселилася в південноукраїнські степи, залишивши східну частину кипчаків і кимаків на обширній території Казахстану.

1. Кляшторный С.Г. Кыпчаки в рунических памятниках // *Turcologia*, 1986. – Л., 1986. – 470 с.

2. Бернштам А.Н. Древнейшие элементы в этногенезе Средней Азии // *Советская этнография*. 1947. – № 6-7. – С.42-57.

3. Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии. – Ашхабад: Илым, 1969. – 297 с.

4. Кляшторный С.Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии. – СПб: Алетейя, 2006. – 592 с.

5. Рамштедт Г.И. Как был найден Семингинский камень // *Труды Троицко-*

Кяхтинского отделения Приамурского отдела Императорского Государственного географического общества. – СПб., 1914. – Т. IV. – Вып. I. – С. 34-49.

6. Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – Алма-Ата, 1989. – 287 с.

7. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л.: Изд-во АН, 1950. – Т. 1. – 471 с.

8. Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1894 гг. // Записки Императорской академии наук. Серия истории и философии. – Сер. 8. – Т. I. – № 4. – СПб, 1964. – 670 с.

9. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы. Русь и степь до нашествия татар. – М.: «Вече», 2011. – 286 с.

10. Малявкин А.Г. Уйгурские государства в IX-XII вв. – Новосибирск, 1983. – 240 с.

11. Қумеков Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам. – Алма-Ата, 1972. – 370 с.

12. Хусайни Садр ад-Дин Али. Сообщения о сельджукском государстве. Сливки летописей, сообщающих о сельджукских эмирах и государях. – М., 1980. – 570 с.

13. Арабские и персидские источники по истории кыпчаков VIII-XIV вв. Научно-аналитический обзор. – Алма-Ата, 1987. – 432 с.

14. Бартольд В.В. История турецко-монгольских народов. – Соч. М., 1968. – Т. V. – 495 с.

15. Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. – Алма-Ата, 1950. – 240 с.; він же. О характере исторической обусловленности казахского этноса // Изв. АН Каз. ССР. Сер. ист. – 1946. – № 2. – 460 с.; він же. Третий сезон археологической работы в Центральном Казахстане // Изв. АН Каз. ССР. Сер. арх. – 1951. – № 3. – 480 с.

16. Евстигнеев Ю.А. Кыпчаки (половцы), куманы и их потомки: К проблеме этнической преемственности. – М., 1995. – 164 с.

17. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. – Ташкент, 1974. – 310 с.

18. Савинов Д.Г. Об основных этапах развития этнокультурной общности кипчаков на юге Западной Сибири // История, археология и этнография Сибири. – Томск, 1979. – 620 с.; він же. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. – Л., 1984. – 346 с.

19. Кульпин Э.С. Золотая орда: судьбы поколений // Восток / Ories. – 2006. – № 6. – С. 36.

20. Кляшторный С.Г. Эпоха Махмуда Кашгарского // Советская торговля. – 1972. – № 1. – 82 с.

Половец В.М.

Половцы: этническая история

В статье рассматривается этническая история половцев в их часовом и пространственном движении. Прослеживается образование племён и союзов племён, их расселение в определённых регионах, соотношение между социальными вёрствами и условиями существования. Основное внимание сосредоточено на становлении этносов разного таксономического уровня: изучении и описании трансформации племён и их союзов, расселении в границах этнической территории, родовому укладу, истории борьбы за своё существование.

Ключевые слова: Китай, Алтай, Казахстан, этнос, кипчаки, половцы, команы, куньы, монголы.

Polovtsians: ethnic history

Thus, research of ethnic history of Polovtsians (according to the Old Russian annals) or Kipchaks (according to the Muslim sources) or Komans, Plavtsians and Palochivis (according to the West European chronicles) or Kynchivis, Syrivis, Hardynivis (according to the Arabic

and Persian medieval annals) – all these various ethnic names, which in a strange rarity were given by scientists from different countries to the same people, is important. It seems that marked polyonymous tribes, which only appeared at the beginning of II millennium AC, and became the object of attention of historians, geographers, linguists and travelers. Detailed information about them spread in different languages of the world.

The beginning was put by Chinese chronicles, which reported that Seyanto tribes were a nomad the steppes from Altai to The Great Wall of China. Arabic annalists attribute the mention about Kipchak tribes to VII century. Turkic and Uighuric sources, keeping information about Seyanto, at the same time call them «Syries» and «Kipchaks». After the defeat of Uighuric the Seyanto Khanate at the head with Kipchaks, the last were forced to migrate to the steppes of Eastern and Central Kazakhstan, where mingling with tribes of Kyrgyz, Tyurheshiv-Azgishiv and Oguz and left a noticeable track in a material culture of Kazakhstan and peoples of Central Asia.

Natives of the Tatar-Mongol ethnoses, which included Kipchaks, Kymaks and their companions, were the result of united politically, similar in origin, language and culture of Nomads that at X – early XI century were settled on Kazakh land. Later, as a result of their great migration, the western branch of Kipchaks (Polovtsians) moved to southern Ukrainian steppes, leaving the eastern part of Kipchaks and Kymaks at the large territory of Kazakhstan.

Keywords: China, Altai, Kazakhstan, ethnoses, Kypchaks, Polovtsians, Kuman, Komans, Kuns, Mongols.

